

Zöld ág, zöld levelecske...

Festett és faragott fa templomberendezések a XVI. századi Erdélyben

A gogánváraljai és az ádámosi kazettás mennyezet

A lezárás dátuma: 2015. január 7.

Tartalom

I. Bevezetés	3
II. Kutatástörténet.....	5
III. A berendezések egymás tükrében	9
III.1. A gogánváraljai és az ádámosi kör meghatározása	10
III.2. Az ádámosi kör emlékei	11
III.3. A késő gótikus lombornamentika változatai Erdélyben	13
III.3.A. A gogánváraljai kör lombdíszei.....	14
III.3.B. A gogánváraljai és a keskenyleveles típusú lombdíszek megjelenései.....	15
III.3.C. A keskenyleveles lombdíszek	15
III.4. A gogánváraljai stallum, a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó és a csíksomlyói szentélypad	17
IV. Gótikus növénydíszek a XV–XVI. századi templomok mennyezetein.....	19
V. A lengyelországi kazettás mennyezetek	22
IV. Összegzés	25

I. Bevezetés

A XVII–XVIII–XIX. századi ún. reneszánsz tulipános-virágdíszes kazettás mennyezetek Erdély olyan nevezetességei, amelyekről az átlagemberek zöme is hallott. A kora újkor ezen – kifejezetten a régióra jellemző – műemlékei az elmúlt évtizedekben viszonylag nagy figyelmet kaptak, ugyanakkor modern és szakszerű monográfia eddig nem készült róluk, pedig a korabeli szakrális művészetben betöltött szerepük alapján megérdemelnék, hogy a művészettörténészek ne csupán periférikus művekként, jobb minőségű nép- vagy iparművészeti alkotásokként kezeljék őket. A műfaj eredetéről is viszonylag kevés szót ejt a szakirodalom, és még a szakemberek közül is viszonylag kevesen tudják, hogy a kora újkori Erdélyben népszerűvé váló műfaj első darabjai a XVI. század elején készültek. A két legkorábbi, jóformán teljes egészében fennmaradt festett kazettás mennyezet a Kis-Küküllő-vidékéről származik, Gogánváraljáról (1516–1519) és Ádámosról (1526). Jelenleg mindkettő a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva. 1943-as évszamos volt a XIX–XX. század fordulóján lebontott vasasszentgyeddi hosszdeszkás festett mennyezet, amelynek néhány deszkáját 1942-ben találta meg Entz Géza. A mennyezet maradványai a kolozsvári Erdélyi Múzeumba került, majd az államosítás után a Történelmi Múzeumba. Jelenlegi őrzési helye pedig ismeretlen. Leginkább az 1520-as évekre datálhatóak azok a karzatmellvéd-deszkák, amelyeket 1937-ben találtak meg a homoródszentpéteri unitárius templom egyik újkori karzatának szerkezetében. De ebből az időszakból még egy fontos emlék került elő nemrég: Mihály Ferenc néhány éve Miklóstelkén talált négy festett táblát, amelyeket egy elbontott kazettás mennyezet darabjaiként határozott meg, szerintem viszont akár stallummaradványok is lehetnek. A falu evangélikus templomának nyugati karzat aljára felszerelt kazetták stílusuk és előkerülési körülményeik alapján leginkább a XVI. század '20-as éveinek második felére vagy a '30-as évekre datálhatóak, de mindenképpen a XVI. század első felében készülhettek. A szóban forgó fél évszázadból származó templomi festett faberendezések közül mindenképp érdemes még megemlíteni az 1524-es évszamos nagybaromlaki stallumot, valamint egy teljesen elpusztult, csupán egyetlen 1803-as rövid leírásból ismert 1499-es kazettás (?) mennyezetet Magyarsároson.¹

Jelen dolgozatomban e korai, XVI. század eleji erdélyi templomi festett kazettás mennyezeteket és rokonemlékeiket (pl. stallumok, karzatmellvédek, díszes templomajtók) vizsgálom. Elsősorban a műfaj eredetét és a festményeken megjelenő különböző stílushatásokat próbálom meg számba venni, de a témában elért legújabb eredmények és saját

¹ Az emlékek datálását és alapadatait lásd a melléklet vonatkozó fejezeteiben.

kutatásaim alapján egyéb kérdésekre is igyekszem választ adni (pl. donátorokkal és alkotó mesterekkel kapcsolatos kérdések, a műemlékek reprezentációs értéke).

Dolgozatom célja tehát a legkorábbi erdélyi templomi kazettás mennyezetek komplex vizsgálata. Ugyanakkor – elsősorban területi okok miatt – nem vállalkozhattam a témával kapcsolatos összes kérdés megválaszolására, néhány fontos probléma megoldása még további kutatásra vár. Elsősorban olyan kérdésekkel foglalkozom, amelyek elősegíthetik a későbbi, kora újkorban felállított kazettás mennyezetek értelmezését. A XVI. század első feléből ugyanis – mint látni fogjuk – viszonylag sok szakrális térből származó festett asztalosmunka maradt fenn, míg a XVI. század második feléből és a XVII. század első harmadából, első feléből ilyeneket alig ismerünk. Vagyis majd’ egy évszázadon át hiányoznak az emléktanyagból a festett kazettás mennyezetek.² Ellenben a XVII. század második felétől kezdve meglehetősen nagy számban maradtak fenn festett asztalosmunkák Erdély-szerte, kazettás mennyezetek, karzatmellvédek, stallumok és padok festett mellvédjei egyaránt.³ Ennek oka egyelőre nem teljesen tisztázott, bár Kelemen Lajos 1945-ben megfogalmazott néhány, a problémával kapcsolatos gondolatot.⁴ Ugyanakkor a kérdés továbbgondolását nem is tekintem jelen dolgozatom feladatának, ahogy a többi, későbbi mennyezetekkel kapcsolatos probléma vizsgálatát sem. A kérdésfeltevés szintjén viszont olykor utalni fogok a későbbi anyagra vonatkozó problémákra is, ezekre azonban csupán a későbbi kutatás iránya miatt hívom fel a figyelmet, jelen dolgozatom szigorú értelemben vett tárgyának csupán a XVI. századi templomi fa berendezési tárgyakat tekintem, azoknak is egy szűkebb csoportját, a festéssel díszített emlékeket.

Dolgozatomhoz egy melléklet is tartozik, amelyben a főszöveghez nem kapcsolódó, de a téma szempontjából releváns információkat gyűjtöttem össze a dolgozatomban részletesebben tárgyalt emlékekről. E melléklet a legfontosabb XVI. század első feléből származó templomi faberendezéseket származási helyük szerinti sorrendben veszi számba. A fejezetekben megtalálhatóak az adott műtárgy alapadatai, leírása, ha vannak rajta, a címerek meghatározásai és – amennyiben ismertek – értelmezéseik, valamint több esetben a stíluskapcsolatokra is kitérek. A főszövegben gyakran hivatkozom a melléklet tartalmára, ugyanis számos új, a szakirodalomban nem szereplő információt is leírtam bennük. A dolgozatomhoz csatolt fényképek sorrendjét is a melléklet tartalmi és logikai rendjének megfelelően alakítottam ki. Így az egyes műtárgyakról készült és azokhoz kapcsolódó

² KELEMEN, 1928.B. 7. o.

³ BORSOS, 1982. 122–126. o.

⁴ KELEMEN, 1945. 213–214. o.

fényképek egymás után kerülnek bemutatásra, ami reményeim szerint segíti a tárgyak közötti eligazodást. Az összehasonlító elemzések megértését segítően olyan képtáblákat is mellékeltem, amelyeken több műtárgyról készült felvételeket állítottam egymás mellé. A mellékletehöz nem készítettem külön bibliográfiai jegyzéket, a hivatkozások feloldása a dolgozat bibliográfiájában található meg. A képmellékletben a dolgozat szövegéhez kapcsolódó hivatkozásokkal ellentétben az internetes forrásoknak nem készítettem külön bibliográfiai tételeket, a források linkjeit közvetlenül a lábjegyzetekbe másoltam be megadva a honlapok utolsó elérésének időpontját is.

II. Kutatástörténet

Úgy gondolom, a kazettás mennyezetekkel kapcsolatban még saját kutatásaim bemutatása előtt szükség van néhány alapvető kérdés tisztázására, ugyanis a korábbi szakirodalom több – sokszor még a szakmai köztudatban is – a mai napig tovább élő megállapításáról időközben kiderült, hogy téves feltevésen alapult.

1. Először is a kazettás mennyezetek Erdélyben nem a reformáció hatására jelentek meg, annál is inkább, mivel az első emlékek a reformáció Kárpát-medencei megjelenése előtt készültek, ráadásul a kazettás mennyezetek első példányai – mint látni fogjuk – sok esetben nem nélkülözték a figurális díszítéseket. A reformáció tanainak rostáján tehát a XVI. századi Közép-Európai festett famennyezetek egy jelentős része ugyanúgy fennakadt volna, mint a figurális díszítésű freskók.

2. Hogy a reformáció segítette elterjedésüket, olyan feltételezés, amelynek lehet némi valóságalapja, ugyanakkor e kérdés pontos tisztázásához további vizsgálódásra lenne szükség. Ugyanakkor e kutatás elvégzése jelen dolgozatomnak nem lehet célja, hiszen jelen munkámban a korábbi, XVI. századi anyaggal foglalkozom.

3. Az is amellett szól, hogy a reformáció szerepét a korábbi kutatás túlzottan is kihangsúlyozta, hogy a későbbi, XVII–XIX. századi időszakban sem kizárólag református templomokban állítottak fel kazettás mennyezeteket. Erdély területén nagy számban találkozhatunk velük evangélikus, unitárius, katolikus, sőt ritkán ortodox templomokban is.

4. A jelenlegi kutatás már azt a Balogh Jolán által megfogalmazott modellt sem fogadja el, amely szerint a kazettás mennyezetek erdélyi szakrális terekben való megjelenése az Itáliából kiinduló, a magyarországi közvetítő szerepét betöltő budai királyi és más főúri központon át a perifériák (többek között Erdély) fele terjedő itáliai humanista ideológia és reneszánsz stílus közvetlen hatásaként értékelendő.

5. Ráadásul az a még Mikó Árpád által is támogatott hipotézis is megdőlni látszik, hogy az erdélyi vidéki templomok síkmennyezeteinek előképei a magyarországi királyi-főúri-főpapi udvarokban felállított kazettás mennyezetek, vagyis hogy a XVI. századi templomi kazettás mennyezetek a főúri művészet „lesugárzásai”. Dolgozatom egyik fő célja éppen ezen állítás megcáfolása, ugyanis a műfaj erdélyi megjelenésének előképei és forrásai – ahogyan ezt a későbbiekben bizonyítani is fogom – egy bonyolult és dinamikus modellt rajzolnak ki, amelyben a különböző tényezők (pl. pénz- vagy szakemberhiány, megrendelői szándék, reprezentációs célok) folyamatosan hatnak és visszahatnak egymásra. Vagyis az előképek kérdése távolabb mutat a budai és magyarországi főúri udvarokban felállított kazettás mennyezeteknél.

A bevezetésben felsorolt emlékek közül elsőként a gogánváraljai kazettás mennyezetet fedezte fel Schulcz Ferenc 1869 júliusában erdélyi körútja során.⁵ 1894 októberében a későbbi híres művészettörténész, akkor hatodikos gimnazista Kelemen Lajos, és barátja, ifj. Nemes Ödön talált rá az ádámosi kazettás mennyezetre (és a késő gótikus stallumra),⁶ amely Kelemen szerint felfedezésekor a gogánváraljaival ellentétben nem volt kitéve a pusztulás közvetlen veszélyének, ugyanis úgy vélte, hogy a templom néhány évvel korábban épített új fedélszéke (1881⁷) *„pár évtizedre – legalábbis az idő rongálása ellen – biztosítja négy százados mennyezet-festését”*. A következő korai faemléket, a homródszentpéteri karzatmellvéd maradványait is Kelemen Lajos fedezte fel 1937-ben.⁸ 1942-ben pedig Entz Géza bukkant a nyomára az elpusztultnak hitt vasasszentgyedi 1543-as hosszúdeszkás mennyezet néhány darabjának.⁹ Ezzel pedig le is zárult a XX. század első felében megtalált karzat- és mennyezetmaradványok sora.

A szakirodalomban viszonylag hamar magjelentek a fent leírt emlékek, és egy-egy említés, esetleg rövidebb leírás erejéig szinte minden jelentősebb művészettörténeti, építészeti, festészeti, iparművészeti és népművészeti összefoglaló munkában szerepelnek (mind a mai napig). Az első komolyabb szaktanulmányt Kelemen Lajos írta róluk 1898-ban *Három erdélyi mennyezet-festésről* címmel (az ádámosi és a váraljai mennyezetek szerepelnek benne, a többit ugyanis még nem ismerték).¹⁰ Ő – mint látni fogjuk – később is

⁵ A vajdahunyadi vár felújításával megbízott Schulcz anyaggyűjtő körutat tett Erdélyben, melynek során a középkori tetőszerkezeteket kívánta megismerni. Erzsébetvárosba érkezve nem talált szállást, ezért egy Gál nevű gogánváraljai birtokos meghívására a faluba érkezett, ahol a „szegény és semmit mutató” templomban rábukkant az egyedülálló emlékre. – SCHULCZ, 1870. 159. o.; KELEMEN, 1928.B. 606. o.

⁶ KELEMEN, 1928.B. 14. o.

⁷ A dátumot lásd. MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 90. o.

⁸ BALASSA, 2010. 3. o.

⁹ ENTZ, 1944. 114. o.

¹⁰ KELEMEN, 1898.

sokat publikált a kazettás mennyezetekről. Számos fontos és pontos – olykor pedig pontatlanabb – megállapítás fűződik a nevéhez, ugyanis rendkívüli módon ismerte az erdélyi emlék- és forrásanyagot, tudás- (és cédula)tárát pedig folyamatosan bővítette.

A mennyezetek a Magyarország műemlékeit egybegyűjtő kötetek jegyzékeiben is szerepelnek (*Magyarország műemlékei* sorozat),¹¹ Csoma József pedig 1913-ban a címerek leírásával együtt publikálta a váraljai címerekről készült rajzokat.¹² Hogy ma ismerjük az idő közben elveszett hatodik (hársleveles) címer kinézetét, ennek a gesztusnak köszönhető. Az ádamosi mennyezetről 1916-ban Varjú Elemér írt a Nemzeti Múzeum (megvásárlása után, 1909-ben ide került a műtárgy) gótikus szobájához kiállítás-vezetőjének szánt tanulmányában.¹³ Kelemen Lajos erre a publikációra reagált 1918-ban megjelentetett, *Az ádamosi mennyezet és szentélyszék* című írásában,¹⁴ de 1925-ben is foglalkozott az ádamosi mennyezettel *Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából* című munkájában,¹⁵ majd 1926-ban *Ádamos és régi emlékei* című cikkében. 1928-ban a váraljai emlékről írt tanulmányt *A gogánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora* címmel.¹⁶ Utóbbiban jelenti ki először, hogy a mennyezet kígyós címere bethleni Bethlen V. Miklósé. Ugyanebben az évben jelent meg *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig* című munkája, amelyben mindkét mennyezetet tárgyalja. Ugyancsak 1928-as mű Lukinich Imre monográfiája a bethleni Bethlen család történetéről. Bár ebben a műben közvetlenül nem esik szó a gogánváraljai mennyezetről, mégis nagy hatással volt a kutatásra, ugyanis ebből derült ki, hogy bethleni Bethlen V. Miklós 1501 és 1519 között birtokos volt Váralján, és így sikerült Kelemennek a mennyezeten megjelenő címer birtokosaként és donátorként azonosítania Bethlen Miklóst. Varjú Elemér 1929-ben egy újabb kiállítás-vezetőjében részletesen ír az ádamosi mennyezetről és stallumról.¹⁷

A kazettás mennyezetek szakmai megítélésére igen nagy hatással volt Balogh Jolán, aki ugyebár mindenhol az itáliai reneszánsz nyomait kereste, a kazettás mennyezeteken pedig álláspontja szerint meg is találta. Balogh először 1934-ben írt a váraljai és az ádamosi emlékekről,¹⁸ majd 1940-ben ő jegyezte a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet* gótikus és reneszánsz művészetről szóló fejezetét, amelyben ugyancsak megemlíti a két korai

¹¹ FORSTER I., 1905; FORSTER II., 1906; FORSTER III., 1913.

¹² CSOMA, 1913. 44–45. o.

¹³ VARJÚ, 1916. 23–27. o.

¹⁴ KELEMEN, 1918.

¹⁵ KELEMEN, 1925. 399–401. o.

¹⁶ KELEMEN, 1928.A.

¹⁷ VARJÚ, 1929.

¹⁸ BALOGH, 1934.

mennyezetet.¹⁹ Később, 1943-ban megjelent monográfiájában²⁰ részletesebben is foglalkozott a XVI. század első felének templomi berendezési tárgyaival. Bár e munka stíluselmzéseit érdemes kritikával kezelni, rendkívüli erénye, hogy Balogh rengeteg és zömében igen pontos adatot gyűjtött össze benne,²¹ ráadásul ezeket rendszerezte is (jól és könnyen kereshetően). Ez a mű azért is fontos, mert valószínűleg belőle szerzett tudomást Barbara Wolf-Łozinska az erdélyi mennyezetek létezéséről, legalábbis erre vall, hogy 1971-es, a lengyel mennyezetekről szóló monográfiájában²² újraközölte Baloghnak az ádámosi és váraljai mennyezetekről publikált fényképeit. Łozinska monográfiája nélkül valószínűleg saját kutatásaim is egészen másképp alakultak volna, ugyanis magyar részről az egyetlen publikáció, amely az erdélyi mennyezetek esetleges lengyel rokonságát is tárgyalja Radocsay Dénes 1951-es munkája, de a kérdéssel kapcsolatos érdemi, a kutatást továbblendíteni képes megállapítás ebben sem található.²³ Monográfiájának megjelenése előtt Wolf-Łozinska egy német nyelvű Magyarországon publikált cikkben írt a lengyelországi korabeli mennyezetekről és azok erdélyi rokonságáról.²⁴

1942-ben jelent meg Voit Pál *Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához* című tanulmánya.²⁵ E munka szemlélete igencsak eltér Baloghéétól, haladóbb szellemű annak ellenére, hogy egy évvel korábban jelent meg *Az erdélyi renaissance I.* című monográfiánál. Benne merül fel először konkrét kérdésként, hogy a XVII. században forrásokkal is adathozható festőasztalos mesterség és rendszer vajon visszavetíthető-e a XVI. századra. Voit válasza igenlő. Kelemen Lajos – ha az élete során különböző helyeken publikált műveinek újrakiadását tartalmazó *Művészettörténeti tanulmányok* című köteteit²⁶ nem számoljuk – utoljára 1945-ben jelentetett meg olyan művet, amelyben szót ejt a XVI. századi mennyezetekről. Ezen utolsó munkájának címe *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*.²⁷

1967-ben Tombor Ilona egy rövidebb ismertetőt publikált az erdélyi kazettás mennyezetekről,²⁸ egy évvel később pedig egy monográfiát is kiadott róluk *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból* címmel.²⁹ Ebben egy jegyzéket is

¹⁹ BALOGH, 1940.

²⁰ BALOGH, 1943.

²¹ Bár úgy tűnik, sikerült egy tévedést találnom benne. (Bővebben lásd a melléklet 104. jegyzetében.)

²² WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971.

²³ RADOCSAY, 1951.

²⁴ WOLF, 1967.

²⁵ VOIT, 1942.

²⁶ KELEMEN, 1977.; KELEMEN, 1982.

²⁷ KELEMEN, 1945. 213. o.

²⁸ TOMBOR, 1967.

²⁹ TOMBOR, 1968.

elhelyezett az általa ismert asztalosmunkákról, amely az emlékeket nem csak felsorolja, hanem teljes bibliográfiájukat is közli. A téma következő lényeges tanulmányát Borsos Judit írta 1982-ben, címe *Festett famennyezetek és rokonemlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században*.³⁰ Bár e munkában részletesen nem szól a korai mennyezetekről, mégis érdemes itt megemlítenem, ugyanis több új forrást is közöl a XVII–XVIII. századi anyagra vonatkozóan. A legújabb és legfrissebb szemléletű mű a XVI. századi kazettás mennyezetről Mikó Árpád és Szentkirályi Miklós közös írása. 1987-ben publikálták a *Művészettörténeti értesítő*ben annak apropóján, hogy az ádamosi mennyezet a Magyar Nemzeti Galériába került letétbe és ott fel is állították az egykori reneszánsz kőtár felett.³¹

Kovács Zsolt 2003-as publikálatlan, kéziratban megmaradt munkája az ádamosi templom felújításának művészettörténeti tanulmányaként született meg.³² A dolgozat több olyan, a művészettörténeti kutatás számára új adatot is közöl, amelyek alapvetően változtathatnak a mennyezet megítélésén, ezért mindenképpen érdemes lenne publikálni.

III. A berendezések egymás tükrében

A stallumokon és templomi ajtókon kívül „A XVI. századból mindössze négy ily [azaz templomi berendezés] erdélyi magyar emlékünk van [az újonnan előkerült miklóstelki táblákkal immáron öt] s ezekből is kettő [immáron három] csak töredék. Közülük a gyönyörű gogánváraljai 1503 és 1520 közöttől nemcsak korra, de értékre is első. Az ádamosi jó mennyezet 1526-ból, a homoródszentpéteri töredékek 1520 tájáról, a vasasszentegredi maradványok 1543-ból származnak, [a miklóstelkiek pedig valószínűleg a XVI. század '20-as éveinek második feléből, vagy valamivel későbből³³] s mind a négy mű annyira különbözik egymástól, hogy stílusukon kívül semmi rokonság sincs közöttük.” – írja Kelemen Lajos 1945-ös tanulmányában.³⁴ Az öt mű valóban egyedi a maga nemében, álláspontom szerint a többi társemlékkel együtt mégis két nagyobb csoportba sorolhatóak az alapján, hogy szerkezetük és motívumaik szerint, valamint formai szempontból az egymástól valóban nagyon különböző gogánváraljai avagy ádamosi mennyezethez állnak-e közelebb.

³⁰ BORSOS, 1982.

³¹ MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987.

³² KOVÁCS, 2003.

³³ Bővebben lásd a melléklet VI. fejezetében.

³⁴ KELEMEN, 1945. 213. o.

III.1. A gogánváraljai és az ádámosi kör meghatározása

A gogánváraljai mennyezethez kapcsolódó emlékek csoportjába azokat a tárgyakat soroltam, amelyek díszítésében a késő gótikus levél- és lombdíszek finom rajzolatú, de teltebb, húsosabb, inkább levél, mintsem ágszerű változatai dominálnak. Az ide sorolt emlékeken a gótikus növénydíszek között olykor reneszánsz jellegű motívumok is fel-feltűnnek, ezek azonban nem válnak a gótikus ornamentika szerves részévé, formailag némiképp idegennek hatnak környezetükben.³⁵ Az ide tartozó emlékek közül a gogánváraljai mennyezet mellett a legfontosabb talán a homoródszentpéteri karzattmellvéd maradványa. De részben ide sorolható a gogánváraljai és az ádámosi négyülékes stallum is (festett baldachinjaik miatt). A nyárádszentlászlói ajtó a gogánváraljai stallummal való rokonsága miatt kapcsolódik e körhöz, bár nem rendelném a korábban felsorolt emlékekkel teljesen azonos kategóriába. Ugyanilyen módon, a gogánváraljai stallummal való rokonsága miatt kapcsolódik a körhöz a nagybaromlaki szentélypad is, bár jellegzetességei miatt kapcsolódik a váraljai padhoz, mint a szentlászlói ajtó, amihez alapvetően nem sok köze van.

A gogánváraljai kört tehát leginkább úgy lehetne leírni, hogy van néhány emlék, ami minden vonatkozásában ide sorolható (a gogánváraljai mennyezet és a homoródszentpéteri karzattmellvéd), más műtárgyaknak, mint a gogánváraljai és az ádámosi stallumnak pedig csupán egyes részletei, egészen pontosan a baldachinjuk sorolható ide. Ezért a csoport körül – ahogy egyre több emléket sikerül egymáshoz kapcsolni – kialakul egy holdudvarszerű csoport olyan emlékekből, amelyek valamilyen szempontból kapcsolódnak (hasonlítanak) a körbe sorolható emlékekhez, de a kör jellegzetességeit nem viselik magukon, így közvetlenül nem is tekinthetők a tagjainak.

Az ádámosi mennyezet köré épülő emlékcsoportba alapvetően azokat az emlékeket soroltam, amelyeknek domináns formai elemei azok a hosszúkás, téglalap alakú kazetták, amelyeket rendszerint levéldíszekből felépített rozetták töltenek ki. Emellett ezekre az emlékekre jellemzőek még a jellegzetes, reneszánsz jellegű, gyakran babérfüzérrel díszített, szélesebb keretezések, amelyek a kazetták felületén és a keretezés lécezetén egyaránt megjelenhetnek. Így az ádámosi mennyezet mellett ide soroltam a már említett miklóstelki táblákat és a nagybaromlaki hétülékes stallumot. A csíksomlyói háromülékes szentélypad reneszánsz stílusú keretezései miatt tartozhatna ebbe a csoportba, bár valamivel későbbi a többi emléknél, és más – valamivel hangsúlyosabb – szempontok alapján inkább a gogánváraljai kör járulékos tagja lehet (lásd később).³⁶ A csoport többi tagjánál korábbra

³⁵ Pl. a gogánváraljai stallum esetében. Bővebben lásd a melléklet III.3. fejezetét.

³⁶ A csíksomlyói stallumról bővebben lásd a melléklet II. fejezetét.

datálható a besztercei évszamos (1505), nyolcüléses szentélypad, amely szigorúan véve nem is tartozik az ádamosi mennyezet körébe, ugyanis a rajta megjelenő festett és faragott díszítmények még ízig-vérig késő gótikus stílusúak. Ugyanakkor kazettás és széles, faragott-festett díszű keretlécés szerkezete már felidézi a későbbi stallumok alapformáját, bár a keretlécein még kizárólag késő gótikus lombdíszek láthatóak, a kazettákon pedig a lombdíszekből felépülő rozetták helyett ágdíszekből konstruált, késő gótikus kapucsúcsokat idéző ábrázolások tűnnek fel.

A két emlékcsoport tárgyai közül – mint látni fogjuk – a gogánváraljai mennyezet körének tárgyai a hagyományosabb szemléletűek (formavilágúak), hiszen alapvetően késő gótikus díszítés borítja be őket. A váraljai mennyezet felületén megjelenő figurák is közelebb állnak a középkor-végi emberábrázolásokhoz, mint a reneszánsz embereszményéhez. Az ide sorolt emlékek feltehetően valamivel (néhány évvel, bizonyos esetekben néhány évtizeddel) korábbiak lehetnek az ádamosi kör tárgyainál. Ugyanakkor a gogánváraljai kazetták finomabb rajzúak, kidolgozottabbak és összességében jobb minőségű munkák az ádamosiaknál. Ugyanez elmondható a homoródszentpéteri karzatmellvéd értelmezhető deszkáinak és a nagybaromlaki stallumnak a díszítményeiről is. Az ádamosi táblákon több a reneszánsz formaelem, mint a váraljai és a szentpéteri emlékeken, ráadásul ezen elemek szervesen be is épülnek a gótikus motívumok közé. Már önmagában az is reneszánsz jellegzetességnek tekinthető az ádamosi mennyezetten és körén, hogy tábláik zömén nagyméretű, a teljes felületet kitöltő rozetták jelennek meg.

III.2. Az ádamosi kör emlékei

Ádamoson a rozettákat alkotó elemek között még vegyesen találunk késő gótikus levéldíszeket (pl. a harmadik, forgó nap-motívumos kazettasoron) és reneszánsz motívumokat (pl. bonyolult cserelevél-rozettákat és babérfüzéreket), bár alapvetően már a reneszánsz formavilága dominál. A baromlaki táblákon a reneszánsz ornamentumok még dominánsabbakká, a miklóstelkieken jóformán egyeduralkodó elemekké válnak, ráadásul ezeken a kazettákon megfigyelhető a rajznak az az érzékenysége és mivessége, ami az ádamosiakról hiányzik. Ugyanakkor Ádamos mennyezetének megítélése közben nem szabad elfelejtenünk, hogy képtáblái – a baromlakiakkal és a miklóstelkiekkel ellentétben – rendkívül rossz állapotban maradtak fenn, jóformán teljesen lekopott róluk a festés, így maximum a felületek alapszínezése érzékelhető ezeken a kazettákon, amelyeknek részletei sajnos megsemmisültek. Hogy mekkora lehetett a különbség az egykori és a mai állapotuk között, arról a miklóstelki kazetták nyújthatnak némi támpontot. Ezeknek ugyanis egyik oldala jóval

rosszabb állapotban maradt fenn a templomfalon át beszivárgó nedvesség miatt. Míg épebbik felük színes, gazdagon részletezett és üde, a rosszabbik ennek csupán árnyképe, ha nem ismernénk jobbik felüket, egyáltalán nem biztos, hogy a rosszabbik alapján meg tudnánk meghatározni magas minőségüket.³⁷

A három emlék összehasonlító elemzése közben érdemes olyan részleteket is megfigyelni, mint pl. a feliratok. Az ádámosi mennyezetten 1526-os, míg a baromlaki stallumon 1524-es évszám szerepel, vagyis három számjegyük megegyezik, ráadásul mindkettőt pajzsban ábrázolták. Előbbin az évszám a teljes kazettát kitöltő reneszánsz csücskös pajzsok csupán a felső részét foglalja el, utóbbin viszont a kis méretű, szív alakú aljjal rendelkező reneszánsz pajzs teljes felületét kitölti úgy, hogy a négy számjegy páronként két sorba van írva. A két felirat, bár hasonlít, nem egyezik meg teljesen (ráadásul az ádámosi festett, míg a baromlaki faragott, így még nehezebb összehasonlítani őket). Az 1-es számjegy mindkét esetben egy közepén csücskös vonásból áll, bár Ádámoson a csücsök a rovás mindkét oldalán megjelenik, Nagybaromlakon viszont csak a baloldalon. Az ötös rajza nagyjából megegyezik, ahogy a kettesé is. A különbség (a baromlaki számjegyek szögletesebb rajzolatúak, az ádámosiak gömbölydedek) inkább technikai (festés és faragás), mintsem stilisztikai okokra vezethető vissza. Az utolsó számjegyek – 4-es és 6-os – a korszakban használt jelrendszernek köszönhetően csupán abban különböznek, hogy Ádámoson a számjegy visszakanyarított hasának vége nem ér el a füléig, míg Baromlakon meghaladja azt fél 8-ast, vagyis a korabeli írásgyakorlat szerint 4-es formálva.³⁸ A számjegyek és a címerpajzsok formája, rajzolata alapján úgy gondolom, a baromlaki stallum és az ádámosi mennyezet ugyanannak a mesternek vagy műhelynek a munkája. Ezt az is alátámasztja, hogy a két berendezésen megjelenő minták közül több nagyon hasonlít, pl. az ádámosi ötödik kazettaoszlop tábláinak mintázata a stallum könyöklőjének negyedik mezejében megjelenő motívumhoz vagy az ádámoson több kazettaoszlopban is megjelenő cserelevél-rozetta a stallum háttámláján és baldachinján feltűnő csereleveles mintákhoz, bár utóbbiak hosszúkásabbak az ádámosiaknál, amelyek alapvetően kerekded jellegűek. Már maga a cserelevél-minta Ádámoson és Baromlakon látott rozetta-szerű megjelenése is rokonítaná a műtárgyakat, az évszámok rajzolatának egyezése azonban legitimálja is, hogy a két emléket egyazon mesternek vagy műhelynek tulajdonítsuk.

³⁷ Az főbb emlékek összehasonlításának néhány szempontját lásd még: KELEMEN, 1945. 213. o.

³⁸ Arról, hogy az ádámosi felirat 1524-es vagy 1526-os évszámként olvasandó-e **bővebben lásd a mellékelt 104. jegyzetét.**

A miklóstelki táblákon is cserелеveles rozettákkal találkozhatunk. Az 1. és a 3. tábla levelei rajzolatuk miatt inkább az ádámosi cserелеvél-rozettákhoz hasonlítanak, míg a 2. és a 4. kazetta a baromlaci motívumokat idézi fel. Az 1., a 3. és a 4. miklóstelki képmezőn az ádámosiakhoz hasonló babérminták jelennek meg, ellenben a 2. táblán és a fennmaradt eredeti keretlécen csipkézett levelű babérdíszek tűnnek fel, amelyekhez hasonlóakat a nagybaromlaci stallumon láthatunk. Úgy tűnik, tehát, hogy a három emléket ugyanaz(ok) készítette(k), vagyis a XVI. század '20–30-as éveiben működni kellett legalább egy olyan mesternek vagy műhelynek, amely valószínűleg nem csak alkalomadtán készített kazettás mennyezeteket és kazettás szerkezetű stallumokat – a fennmaradt emlékek száma erre utal (hiszen ha három maradt fenn, még többnek kellett lennie) –, hanem vagy kizárólag erre szakosodott (festett ácsszerkezetek készítésére, amelyeket alkalomadtán minimális mértékű faragással is díszítettek) vagy sok ilyen munkát készített. Az ádámosi 4. kazetta pajzsának alsó felében megjelenő körző és rézsmérték valószínűleg ennek a mesternek vagy műhelynek lehet a mesterjegye. Az, hogy az asztalos-jelvény kazettája a mennyezet főhelyén, azaz a szentélyhez és így az oltárhoz legközelebb eső sor közepén helyezkedik el, megelőzve még a donátor-címert is (ami a második sor közepén található)³⁹ arra utal, hogy e mester vagy mestercsoport jelentős szereppel bírhatott a korszakban, ugyanis akárki nem helyezhette el jelvényét egy festett mennyezet főhelyén, vagyis legrepresentatívabb felületén, amely mennyezet ráadásul egy donátor-címert is tartalmaz, ami ily módon a reprezentációs értékét tekintve második mezőbe szorult vissza. A mesterjegyek rendszerint a műtárgyak másodlagos, kevésbé feltűnő felületen jelennek meg, Ádámoson viszont – mint láttuk – a főhelyen szerepel az asztalos-jelvény. Ez olyan anomália, amelynek létezésére jelenleg nem ismerünk megfelelő magyarázatot, de a további kutatások talán olyan adatokra is fényt deríthetnek, amelyek megmagyarázzák e jelenséget.

III.3. A késő gótikus lombornamentika változatai Erdélyben

A gogánváraljai mennyezet köré épülő emlékcsoport leghangsúlyosabb eleme a késő gótikus lombornamentika. A továbbiakban e motívum-típus főbb korabeli változatait veszem számba, ugyanis úgy gondolom, a lombornamentika – mivel nagy felületeken van jelen az emlékeken – alkalmas arra, hogy típusokra bontva emlékcsoportokat körvonalazzon. Az itt meghatározott lomb-típusokat úgy különítettem el, hogy az emlékek hosszas vizsgálata (nézegetése) után megpróbáltam megfogalmazni azokat a jellegzetességeket, amelyek mentén hasonlítanak

³⁹ A két címről és értelmezésükről bővebben lásd a melléklet I.2. fejezetét.

(vagy különböznek) az egyes tárgyak, majd az így kialakult jellemvonások alapján szűkebb-tágabb csoportokba rendeztem az emlékanyagot.

III.3.A. A gogánváraljai kör lombdíszei

A gogánváraljai kör műtárgyain megjelenő lombdíszek jelentik az első itt leírt típust. Az ide sorolható lombornamentika levelei nagyon teltek, húsosak – még az ádámosi stallum baldachinjának lombdísze is, bár az a legkevésbé –, és többnyire háromágú, nagyobb levelekből állnak. Burjánzóan dúsak és kicsattanóak még akkor is, amikor indás díszítésben jelennek meg. (pl. a gogánváraljai mennyezet 28. kazettáján –) Hatásuk azért olyan dús és életteli, mert viszonylag röviden keskenyednek el, így végeik sem indaszerűek. (– **összehasonlító tábla**)

A gogánváraljai kazetták levéldíszei teltek, húsosak, és jóformán beborítják a kazetták teljes felületét. A legtöbb esetben az őket megalkotó mester nem ábrázolta erezetüket, bár egyes részeiken néhány fekete vonallal árnyékolta őket. A homoródszentpéteri karzatmellvéd maradványain ma már alig láthatóak a minták, de Balogh Jolán 1943-ban publikált fényképeinek készítésekor a mainál jobb állapotban voltak, ezért – bár a képek fekete-fehérek – érdemes felhasználni őket a deszkák tanulmányozása közben. A karzatdeszkák lombdíszei is teltek, de a gogánváraljaiaknál kevésbé húsosak. A két emlék kifestése úgy hat, mintha alkotóik ugyanazt a lombot stilizálták volna, de más-más módon. A homoródszentpéteri maradványokon a nyárádszentlászlói stallum néhány tábláján megjelenőhöz hasonló, csúcsukon homorú szirmú virágok is megjelennek, bár sokkal egyszerűbb formában (kevesebb szírommal és egyszerűbben festve), mint a szentélypadon. Összességében nem gondolom, hogy a váraljai és a szentpéteri emlék ugyanattól a mestertől származnak, bár alkotóik képzettsége hasonló lehetett.

Leginkább a homoródszentpéteri karzatdeszkák díszítéséhez hasonlít a gogánváraljai stallum baldachinjának festése. A stallumon a zöld alapon egyszerű fekete kontúrokkal kialakított, dús lombozat leveleinek jellegzetessége, hogy két oldaluk jóformán szimmetrikus, és rövid, hegyes csücsökben végződnek. A levelek a szentpéteriéknél valamivel kevésbé teltek, ugyanakkor a karzatdeszkák lombdíszeinek rajzolata is hasonló a baldachinon megjelenőhöz, bár az előbbi egyes levelein az erezetet érzékeltető vonalrajzon kívül más kontúrok is megjelennek. Az ádámosi stallum baldachinjának levéldíszei térnek el leginkább a gogánváraljai körre jellemző húsos, telt rajzú levelektől. Az itt megjelenő zöld és piros, feketével kontúrozott lombozat az eddig elemzett díszítményekhez képest hosszan elkeskenyedő, hegyes végű levelekből áll.

díszeket jelenleg nem ismerem), míg az indás jellegű, keskenyebb levelekből álló lombdíszeket többnyire a faragott díszítmények képviselik.

A keskenyleveles díszítőtípust ezúttal nem vetném alá a gogánváraljai típus esetében elvégzett részletes elemzésnek, ugyanis, kutatásaim jelenlegi állapota alapján abban sem vagyok biztos, hogy valóban egységes díszítmény-típusnak tekinthető, sőt úgy gondolom, hogy stílusuk és formáik alapján az ide sorolható emlékek több, egymástól többé-kevésbé elkülönülő csoportba sorolhatóak. A késő gótikus lombdíszek hosszúleveles változata ugyanis számos emléken megjelenik a XV. század második felétől, utolsó harmadától egészen a XVI. század közepéig – néhány esetben még később is –, és szűkebb időszakonként, valamint emlékcsoportonként is eltéréseket mutat. Két alaptípusa – ágszerű és indaszerű lombdíz – különíthető el, amelyek felbukkanása független az idő és térbeli szempontoktól, és gyakran mindkét típus megjelenik egy-egy emléken. A közöttük levő különbség rajzolatukból adódik, és nem kifejezett stilisztikai sajátosság. A gogánváraljai stallumon pl. ágszerű lombdíz látható a hátlap második és a harmadik mezője közötti deszkán, valamint – csonkolt ágmotívummal kombinálva – a hátlapot és a szentélypad alsó részét elválasztó keretdarabon, míg a többi keretdeszka inkább indaszerű lombornamentikával díszített. A két típus közötti különbséget leginkább úgy lehetne megfogalmazni, hogy a keskenyebb leveles lombdíszek közül azok tartoznak az ágszerű csoportba, amelyek levelei szögletesebbek, csúcsosabb végűek, és általában sok kisebb melléklevéllel díszítettek; míg az indaszerű díszítmények levélcsúcsai ívesebb végződésűek, így a hosszú, keskeny levelek indákra hasonlítanak.

Keskenyleveles lombdíz elsősorban stallumokon és padokon jelenik meg, de ismerem ilyen módon díszített könyvtartót is (a besztercei templomban található –). A késő gótikus hosszúleveles lombdíz változatos fajtáival gazdagon díszített pl. a szászbogácsi stallum. A besztercei templom szentélyének déli fala mentén álló 1505-ös évszámú nyolcszögletes szentélypadot is beborítják a hosszúleveles lombdíszek faragott és festett változatai. De a stallumnak a templom déli hajójában álló, erősen átalakított párdarabja is hasonló módon van díszítve. Kelemen Lajos Vistán is felfedezett egy gótikus hosszúleveles díszítésű megcsonkított szentélypadot,⁴⁰ de a csíksomlyói stallum keretdeszkáin is felbukkannak a hosszúleveles lombdíszek annak ellenére, hogy ezen a stallumon már zömében reneszánsz díszítőelemeket láthatunk. E berendezést Balogh Jolán 1530–1540 közé datálta (valószínűleg reneszánsz díszítményei alapján).⁴¹ Az általam ismert faragott leveles emlékek közül az itt megjelenő lombdíz idézi fel leginkább a gogánváraljai típusú festett leveleket, azok közül is

⁴⁰ KELEMEN, 1927. 94–95. o.

⁴¹ BALOGH, 1843. 326. o. **Bővebben lásd a melléklet II. fejezetét.**

az ádámosi stallum baldachinjához hasonlít a leginkább, vagyis ahhoz az emlékhöz, amely a körből a legkevésbé hordozza a gogánváraljai típusú lombdíszteljesítményeit. Ez is arra utal, hogy a gogánváraljai típus a késő gótikus lombdíszek későbbi változata, a XVI. század első negyedében alakulhatott ki, míg a hosszúleveles típusú már a XV. század végétől megjelenik. Reneszánsz jellegű emlékeken leginkább a későbbi, gogánváraljai típusú díszítmények jelennek meg, ugyanis ezek rajzolata kevésbé üt el a reneszánsz formáktól (a babérfüzéres szalagok pl. formailag a gogánváraljai típusú lombdíszekhez hasonlítanak).

A hosszúleveles lombdíszes emlékekkel jelenleg csupán érintőlegesen, leginkább az anyaggyűjtés szintjén foglalkozom, ezért részletes elemzésére nem vállalkozom, de úgy gondolom, sikerült beazonosítanom egy kisebb – egyelőre két, talán három tárgyból álló – csoportot, részben a hosszúleveles lombornamentikával díszített emlékekben belül.

III.4. A gogánváraljai stallum, a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó és a csíksomlyói szentélypad

Az említett csoportba a nyárádszentlászlói ajtót és a gogánváraljai stallumot sorolnám. Elkülönítésük alapját az a felismerés jelenti, hogy nagyon hasonló, közepük fele mélyülően faragott, rozettaszerű, 14–16 szirmú virágok jelennek meg rajtuk. (.,) Ilyen virágokat más emlékeken eddig nem láttam, ráadásul a két műtárgy egyéb részletei is hasonlítanak. Mindkét emléken vannak olyan részek, amelyek egyaránt festettek és faragottak. Gogánváralján ilyenek a stallum ülései fölött kialakított hosszúkás mezőket elválasztó keretléc a hátlapon, míg a szentlászlói sekrestyeajtón az emlék felületét négy részre osztó és az így kialakuló mezőket keretező deszkák (az ajtó alján elhelyezett jóval szélesebb a többinél, és két darabból van összeállítva) tartoznak ide a felső timpanonnal együtt. Ezek az elemek hasonló jellegűek, bár a szentlászlói díszítések valamivel kidolgozottabbak. Itt a levéldíszek belső felülete is faragott, nem csupán a háttér van bemélyítve, a mester ugyanis érzékeltette a levelek erezetét. Gogánváralján erre csupán a második és a harmadik mező közötti és a hátlapot a stallum alsó részétől elválasztó keretlécen került sor. E kereteken csúcsos végű levéldíszek sora látszik. Hasonló rajzolatú levelek a szentlászlói ajtón nincsenek, ellenben a sekrestyeajtó alsó részén, a széles keretdeszkákon jelenik meg nagyobb felületen festett-faragott lombornamentika. Az itt látható levelek már-már íves, csúcs nélküli végződésűek. A sekrestyeajtó többi faragott felületén is ívesebb végűek a levelek az említett gogánváraljai részlet ornamentumainál, ugyanakkor a stallum többi felületén látható levéldíszek ívelt végeikkel inkább a szentlászlóiakhoz hasonlítanak.

Nyárádszentlászlón az indás levelek között megjelenő virágocskák zöme 5–7 szirmú (de vannak még több szirmúak is) többségük pedig a nagyobb, rozettaszerű virágokhoz hasonlóan, vagyis közepük fele mélyülő faragással van kiképezve. Ráadásul a többi virág belső szerkezete is érzékeltetve van néhány faragott vonallal. Gogánváralján ugyanezek a virágok mindössze háromszirmúak és faragatlanok.

A gogánváraljai keretdeszkák igen hiányosak és kopottak, elég rossz állapotban maradtak fenn, ezért úgy gondolom, az nem tekinthető különbségnek, hogy jelenlegi állapotuk alapján ott több lécszínű monokróm, egységesen sötét színű, míg a szentlászlói keretek polikrómok. A gogánváraljai leghiánytalanabbul fennmaradt keretdeszkán a bemélyített háttér egységesen sötét színű, míg a magasan meghagyott ornamentumok világosak, és díszítőfestés nyomai is felfedezhetőek rajtuk. Ezért úgy gondolom, eredetileg ezek az elemek is több színnel lehettek kifestve, polikrómiájukat az idő azonban annyira megviselte, hogy még a restaurátorok sem tudták visszaállítani. Nem egyértelmű, hogy a szentlászlói ajtó keretlécei pontosan hogyan voltak festve. Az biztos, hogy a bevésített háttér sötét, míg a díszítmények világosabb színűre voltak festve (a festés nyomai minden díszítményen megmaradtak, egykor tehát a sekrestyeajtó teljes felülete festett volt). A kisebb és nagyobb virágokon egyértelműen pirosas kifestés nyomai fedezhetőek fel, a leveles indák pedig más – valószínűleg sötétebb – színűek voltak a mintázat közepén futó ágánál. Ennél több azonban a tárgy állapota miatt nemigen állapítható meg. Nem tartom kizártnak, hogy a nem bemélyített felületekről valamikor – leginkább súrolással – eltávolították a festést, de az is lehet, hogy az egyszerűen lekopott.

A két emléken a keretek által övezett mezők eredetileg festettek voltak. A festés a gogánváraljai stallumon elég jó állapotban maradt fenn, a szentlászlói ajtón azonban nagyon elszíneződött és besötétedett, talán valamikor át is festették. A Balogh Jolán által publikált felvételtől és saját múzeumi látogatásom során annyit sikerült értelmeznem belőle, hogy egy sötét színű háttéren világosabb színű, keresztirányú vonalakkal rombuszhálót alakítottak ki a felületeken. De hogy a rombuszok mezőiben voltak-e díszítmények, azt nem sikerült megállapítanom, ahogy azt sem, hogy a leírt festés az eredeti középkori, avagy későbbi kiegészítés, bár nagyon halványan mintha látszana alatta/közte egy, a gogánváraljai festett részletekhez, különösen a háttámla első és harmadik táblájához hasonló leveles díszítmény.

Bár cáfolhatatlan bizonyítékom nincs arra, hogy a két műtárgyat egyazon mester vagy műhely készítette, a hasonló korú emléktárgyak jellegzetességeit – hasonlóságait és különbségeit – is figyelembe véve úgy gondolom, hogy a gogánváraljai stallum és a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó egyazon műhelyből származik, az eltérések pedig a

megrendelői igényeknek és a műfajnak köszönhetőek. Mindkét munka a XVI. század első három évtizedében készülhetett.⁴²

A csíksomlyói háromülékes stallum késő gótikus díszítményei eléggé hasonlítanak az ádamosi stalluméhoz.⁴³ Az előbbi háttámlájának függőleges osztódeszkáin megjelenő sík faragású levélmotívumok szinte teljesen megegyeznek a gogánváraljai ún. ágszerű levéldíszekkel, bár a somlyóiak valamivel szellősebb rendben követik egymást. A levelek rajzolata mindkét helyen igen hasonló, belső beosztásuk jóformán megegyezik: a levelek teljes hosszán végigfut egy hosszabb ér, amelyből levelenként mindkét irányba egy-egy rövidebb ér indul el a levelek szélei felé. A két stallum háttámláinak képmezőiben fennmaradt festett lombdíszek is igen hasonlóak, bár a csíksomlyói szentélypadon annyira lekoptak, hogy alig-alig látszanak, így nehéz megállapítani, hogy pontosan mennyire egyeznek meg.

Hogy a két stallum egyazon műhely munkája-e, nem lehet megállapítani. A felsorolt díszítmények hasonlóságából akár arra is következtethetünk, hogy igen, ez azonban meggondolatlan megállapítás lenne. Csupán annyi biztos, hogy a számos reneszánsz motívumot felvonultató csíksomlyói stallum gótikus levéldíszes részletei nagyon hasonlítanak a gogánváraljai szentélypadhoz, amelyen ugyancsak van egy reneszánsz jellegű keretdeszka, bár azt a somlyóiaktól nagyon eltérő díszítés borítja. A somlyói pad valószínűleg valamivel későbbi az ádamosi stallumnál.

Érdekes, hogy a somlyói stallumot a nyárádszentlászlói sekrestyeajtóval a gogánváraljai stallumon kívül jóformán semmi nem kapcsolja össze, mégis egy csoportba soroltam mindkettőt, még ha nem is tekintem őket feltétlenül egy mester vagy műhely munkáinak.

IV. Gótikus növénydíszek a XV–XVI. századi templomok mennyezetein

Valamennyi általam tárgyalt emlék leghangsúlyosabb motívumai azok a növénydíszek, amelyek a késő gótikus időszakban egyre nagyobb felületeken jelentek meg az Alpoktól Északra fekvő területeken. E díszítményeknek alapvetően két típusa ismert, a levéldíszek, vagyis *Laubwerke*, valamint a csonkolt ágdíszek, vagyis *Astwerke*.

Növényi motívumok már a gótikus időszak egészen korai periódusától kezdve megjelennek a templomokban – sőt mondhatni a görög ókor óta folyamatosan jelen vannak az európai szakrális épületek felületein – pl. konzolokon, oszlopfejeketeken, záróköveken, stallumokon, később pedig szárnyasoltárok másodlagos felületein (pl. predellákon, a

⁴² Balogh Jolán a nyárádszentlászlói ajtót 1520–1523 közé datálta (BALOGH, 1943. 327. o.), Mihály Ferenc pedig a gogánváraljai stallum elkészültét helyezte a XVI. század első negyedére. (LÁNGI – MIHÁLY, 2002. 56. o.)

⁴³ A csíksomlyói stallumról bővebben lásd a mellékelt II. fejezetét.

szekrények szélein és oldalain, az oltár hátán; lásd pl. a szászsebesi oltár predelláját⁴⁴ –). E korai időszakban a növényi ornamentumok mindig másodlagos, kevésbé hangsúlyos felületeken jelennek meg. A Bambergi lovasszobrot pl. szinte mindenki ismeri, az viszont, hogy egy növényi ornamentumokkal díszített konzolon áll, csak keveseknek tűnik fel.⁴⁵

A gótika késői periódusában, a XV. század második felétől azonban – elsősorban német területen – egyre gyakrabban és egyre nagyobb felületeken, elsősorban a mennyezetek szabad részein találkozhatunk növényi motívumokkal. Sok templomban a késő gótikus hálóboltzat boltmezőit díszítették növényi ornamentumokkal a XV. század végének és a XVI. század elejének, első felének nagyjából fél évszázadában. Ezeken az emlékeken rendszerint geometrikus formákkal kombinálták a növényi motívumokat, a festett díszítés pedig a bordacsomópontok körül sűrűsödik – pl. a Berndorfi régi erődtemplom hajójában⁴⁶ –, sőt sokszor csupán a heraldikai elemekkel (címerekkel) ékesített bordacsomópontok környezetét festették ki. Ilyen díszítménnyel találkozhatunk pl. az annabergi Szent Anna templom boltzatának kifestésén (1516–1525).⁴⁷ A növénydíszes boltzatfestések egy másik változatának különösen szép példájával találkozhatunk Erdélyben, Székelydályán, ahol a boltmezők teljes felületét, a teljes boltzatot késő gótikus lombdíszt borítja. A növényi motívumok között profán alakok és jelenetek, valamint nyolc címerpajzs is megjelenik.⁴⁸

Ebben az időszakban jellemzőek a kétszer hajlított bordás boltzatok is, amelyeken a bordák indaszerű ívelése növényi motívumokat idéz. Königswiesen plébániatemplomának 1520 körüli kétszer hajlított bordás boltzata pl. egészen olyan mint egy erdő lombozata a fák alól szemlélve, a bordaíndítások után jóformán rögtön egymást átmetsző bordák konstrukciója pedig fatörzsszerűvé változtatja a boltzatot tartó oszlopokat.⁴⁹ De a kétszer hajlított bordás boltzatok bordái nem csak felidézhetik a növényzet elemeit. Bizonyos esetekben ténylegesen is ág- vagy levélszerűvé alakítják őket. Kötschach 1518 és 1527 között készült Szent András templomának hajóboltzatán a bordák egy része háromágú színes levelekben végződik,

⁴⁴ A szászsebesi szárnyasoltárt a predella bal oldalán megjelenő címer (II. Lajos uralkodói címere, aki 1516–1526 között volt Magyarország királya) és egy levéltári adat alapján szokás 1524–1526 közé datálni. Az írott forrásból ugyanis kiderül, hogy 1523. november 19-én egy földrengés során beomlott a szászsebesi templom szentély-boltzatának keleti fele, és a tartóoszlopok egy része is eldőlt. Ekkor valószínűleg az ott álló 1416-os oltár is elpusztult, ezért szükség volt egy újra, amelyet a templom felújítása után állíthattak fel, vagyis legkorábban 1524-ben. (KERTESZ, 1998. 117. o.; FIREA, 2008. 297–298. o.)

⁴⁵ A szobor 1237 előtt készült, jelenleg a bambergi székesegyház egyik pillérén áll. (LÖVEI, é. n. Bambergi lovas.)

⁴⁶ A templom mennyezeti festése 1513 és 1515 között készült. ADRIAN, 1990.

⁴⁷ KAVALER, 2005. 242. o.

⁴⁸ Bővebben lásd a melléklet IX. fejezetét.

⁴⁹ KAVALER, 2005. 242. o.; KAVALER, 2014. 176. o.

vagyis itt a bordák növények indáivá alakulnak át,⁵⁰ míg a híres ingolstadti Miasszonyunk templom számos boltozatán csonkolt faágként kifaragott bordák láthatóak (1510–1512). Stabil és lengőbordák ágként való megjelenítése egyaránt megfigyelhető a templom kápolnáiban. Előbbire a második kápolna boltozata lehet a példa, utóbbira a harmadiké.⁵¹ (–) De a pírnai Mária templom szentélyében látható lengőborda-pár is ágakat formál (1536–1546).⁵²

A lavanti Szent Péter és Pál templomban a szentélyt egy teljesen átlagos keresztboltozat fedi, hajójának 1516-os sík famennyezetét viszont kétszer hajlított bordás boltozatot idéző lécezettel tagolták.⁵³ Ez a példa azért is különösen érdekes a témám szempontjából, mert a kazettás mennyezeteken megjelenő festett lomdíszek mellett alternatívát nyújt arra, hogyan lehet síkmennyezeteket növényi vagy növény-szerű motívumokkal díszíteni, vagyis hogyan lehet elérni azt, hogy a sík famennyezetek természeti környezetet, erdőt vagy kertet idézzenek fel.

Úgy tűnik tehát, hogy nagyjából a XV. század utolsó negyedétől kezdve egyre nagyobb, akár teljes mennyezetnyi felületeket kezdenek el beborítani a késő gótikus növényi díszítmények. A XVI. század első évtizedeire a téma annyira elterjed, hogy az Alpoktól Északra fekvő területeken jóformán mindenhol megjelenik Tiroltól Csehországon át egészen Lengyelországig.⁵⁴ Úgy gondolom, hogy ezen Európa északi felén általánosan terjedő jelenség emlékeinek sorába nyugodtan be lehet, sőt be is kell venni a XVI. század első felében készült erdélyi festett kazettás famennyezeteket és rokonemlékeiket, ugyanis az, hogy az emlékek mindegyikén a növényi díszítmények dominálnak, és ezen belül is hangsúlyos szereppel bír a késő gótikus lombornamentika, ha stílusukban nem is, de szemléletmódjukban közelíti az erdélyi mennyezeteket a többi európai emlékhöz. Bár azt, hogy az erdélyi mennyezeteken megjelenő lombdíszek tudatos alkotói vagy megrendelői döntés következtében kerültek volna oda, sosem állítanám. Valószínűleg általánosan terjedő ízlésbeli hatásként jelentek meg Erdély területén is, de ahhoz, hogy első változataik viszonylag hamar, már a XVI. század második évtizedében megjelenjenek, a körülmények finom összjátéka szükségeltetett (erről bővebben a következő fejezetben lesz szó). De azt mindenképpen figyelemre méltónak tartom, hogy Erdélyben nem sokkal később jelentek meg az első növényi lombornamentikával díszített mennyezetű és boltozatú (gondoljunk csak a dályai egyházra)

⁵⁰ KAVALER, 2014.182. o.

⁵¹ A templom boltozatairól lásd: KAVALER, 2005.

⁵² KAVALER, 2005. 243. o.

⁵³ KAVALER, 2014. 176. o.

⁵⁴ SZENTKIRÁLYI – MIKÓ, 1987. 106. o.

templomok, mint Európa nyugatabbi területein. Ráadásul nem csupán az ott jellemző gazdag, növényyszerű bordázatos boltozatok tűntek fel Erdélyben, hanem ami még ennél is fontosabb, a lombos mennyezetdíszítmények egy másik műfaja jelent meg. Vagyis szerintem e jelenségből az az igazán érdekes, hogy az erdélyi körülmények – pénz- és szakemberhiány – ált. nem tették lehetővé az igen költséges, késő gótikus növényzetet idéző boltozatok létrehozását nem akadályozta meg, hogy a régióban megjelenjenek a késő gótikus lombornamentumok a mennyezeten. Erdélyben tehát ugyanazzal a divatos díszítménytípussal találkozhatunk, mint pl. a gazdag német területeken, egyszerűen olcsóbb változatban: nem kőből faragva (boltozati bordázatként), hanem fára festve.

V. A lengyelországi kazettás mennyezetek

A szakirodalom szerint az erdélyi XVI. századi templomi mennyezetek előképei a budai és más királyi és főúri palotákban a XV. század végén, XVI. század elején felállított kazettás mennyezetek voltak.⁵⁵ Ezek mindegyike elpusztult, ezért az emlékek közvetlen összehasonlítására nincs lehetőség. Viszont a Mátyás király budai palotáját díszítő kazettás mennyezetek kinézetéről viszonylag hű képet alkothatunk a Kutná Hora-i (Csehország) 1493-as mennyezet alapján. Ugyanis írott forrásokkal igazolható, hogy az emlék megrendelője, Jan Smíšek II. Ulászló uralkodása alatt látta a budai kazettás mennyezeteiket, és azok mintájára építtette fel a Kutná Horait.⁵⁶ E mennyezethez pedig jóformán semmiben sem hasonlítanak az erdélyiek. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a korábbi kutatás csupán azért jelölte meg a főúri mennyezeteiket a korai erdélyiek mintaképeiként, mert regionális alapon kézenfekvő volt (ugyanis egészen egyszerűen a Kárpát-medencén belül máshol nem találhatóak az erdélyi mennyezetekhez hasonló emlékek). Álláspontom szerint erdélyi templomok kazettás famennyezeteinek előképei nem érdemes magyarországi, és mégannyira sem udvari vagy főúri megrendelésre készült emlékek között keresgélni, inkább a lengyelországi fatemplomok festett famennyezeteit kellene összevetni az erdélyiekkel, ugyanis a két emlékcsoport nagyon hasonlít egymásra, még konkrét emlékek is megfeleltethetők egymásnak. A két területen fennmaradt emlékek kapcsolatára Barbara Wolff-Łozińska már 1967-es német nyelvű cikkében,⁵⁷ majd 1971-es monográfiájában is felhívta a figyelmet,⁵⁸ ugyanakkor a magyar emléktanyag szempontjából érdemlegesen azóta sem vizsgálta senki a kérdést.

⁵⁵ Még Mikó Árpád is ezt az elméletet közvetíti tanulmányában. (MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 86–87. o.)

⁵⁶ MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 86. o.

⁵⁷ WOLFF, 1967. 244–245. o.

⁵⁸ WOLFF, 1971. 81–114. o., 166–167., 179. o.

Ahhoz, hogy megértsük a lengyel és erdélyi emlékek kapcsolatát, szükség van az elsősorban Kis-Lengyelországban és Sziléziában fennmaradt festett fámennyezetek ismertetésére. Az lengyel emlékek jellegzetessége, hogy zömüket fatemplomokban állították fel, amelyeknek nem csak a mennyezetét, hanem az oldalfalait is díszítették, ráadásul sokszor a mennyezetekéhez hasonló motívumokkal. A dębniei templomban pl. az egész szentélyt, az oldalfalakat és a mennyezetet is patronmintás díszítés borítja.

A lengyelországi mennyezeteket Łozińska alapvetően három nagy csoportba osztotta.⁵⁹ Elkülönítette az ún. patronmintás típust, a lombdíszes, valamint a rozettás-kazettás típust. A patronmintás mennyezetek hosszúdeszkásak. A típus a XV. század második felétől igen elterjedt volt az Alpoktól Északra, legszebb példái a karintiai és stájerországi példányok mellett éppen Lengyelországban maradtak fenn (pl. *Dębno*, *Lipnica Murowana*, *Małujowice*). A mennyezetek szabályos oszlopokba rendezett deszkasorait deszkánként eltérő sablonú patronmintával díszítették. Geometrikus és növényi motívumok egyaránt, ritkábban állat- és emberalakok is megjelennek rajtuk (pl. a dębnoi templomban –). Lengyelországban leginkább a XV. század végétől maradtak fenn ilyen emlékek, de kisebb számban azután is ismertek, hogy kialakultak és megszilárdultak a festett síkmennyezetek későbbi változatai (kb. XVI. század közepéig).⁶⁰ A Kárpát-medencében Felvidéken maradtak fenn hasonló emlékek(pl. Szmrecsányban, Toporcon, Kriegben).⁶¹

A második csoportba Wolff a lombdíszes mennyezeteket sorolta, a hosszúdeszkás és kazettás felosztásúakat egyaránt.⁶² Szerintem a két típust érdemes egymástól elkülöníteni. Valószínűnek tartom, hogy a lombdíszes-hosszúdeszkás típusú mennyezetek a patronmintás típusból alakulhattak ki a megváltozott igényeknek megfelelően, a lombornamentika elterjedésének hatására. Az ide sorolható legfontosabb emlékek a kozyi (1516–1520) és a grębieńi (1520–1531) templomhajók mennyezetei. Ezeken a lombdíszek között rozetta-szerű virágokat, bibliai jeleneteket, szentek alakjait, címereket, valamint drolierie-figurákat ábrázoltak. Az alakok és jelenetek általában belesimulnak a lombozatba, attól nem válnak el élesen, a figurák pedig magasak és karcsúak. A két mennyezet stilisztikailag mutat némi eltérést. A kozyin a figurák lágyak, rajzolatuk igen finom, a grębieńbeni figurák zömökebbek, anyagszerűbbek, és sokkal kevésbé olvadnak bele a lombozatba; a középső jelenetet (Mária

⁵⁹ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223. o. Mivel a Wolff könyve lengyel nyelvű, bár áttanulmányoztam, értelemszerűen nem olvastam végig. Ezért jelen dolgozatomban többnyire a német nyelvű rezümé szövegére hivatkozom, ami tartalmazza az alapadatokat.

⁶⁰ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223–224. o.

⁶¹ SZENTKIRÁLYI – MIKÓ, 1987. 86–87. o.

⁶² WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223. o.

halála) koszorúval határolták el a környezetétől. A Kárpát-medencében nem ismert ebbe a típusba sorolható mennyezet.

Łozińska a második csoportba sorolta a kazettákra tagolt, de lombornamentikával díszített mennyezeteket is, szerintem ezek külön csoportot alkotnak, ugyanis díszítésük jellege és stílusuk is eltér a hosszúdeszkásakétól, bár időben nagyjából ugyanarra az időszakra jellemzőek. Ide tartozik a krużlowai hajó mennyezete (1520 után) és a libuszai (felirata alapján 1523-ból). Łozińska szerint a két alkotástugyanaz a mester vagy műhely készítette.⁶³ A Kárpát-medencéből a gogánváralja mennyezetet és a homoródszentpéteri karzattmellvédet sorolnám ide.

A harmadik nagy csoportot azok a – többnyire négyzet alakú – kazettákra tagolt mennyezetek alkotják, amelyek közepére festett vagy faragott rozettákat helyeztek. Festettekkel találkozhatunk pl. Grębieńben (a szentélyben, 1520–1531;) és Chechłóban (1517 után;), míg a krużlowai szentélyben (1520 után;) a faragott típust tekinthetjük meg.⁶⁴ A kazettás felosztás és a középrozettás díszítés, tehát a műforma a reneszánsz hatására alakulhatott ki, ugyanakkor a rozetták késő gótikus levéldíszekből épülnek fel (pl. Grębień, szentély; Chechło). A korabeli párhuzamok alapján úgy gondolom, hogy a forma a templomokban talán a királyi-főúri udvarokban felállított mennyezetek hatására jelenhetett meg, bár Lengyelország területéről egyelőre nem ismerek a templomi kazettás mennyezeteknél korábbi profán térben felállított mennyezetet (későbbiek: Wawelben – a legkorábban a 1520-as évek második fele, Szydłowiecben 1526 után). A Kárpát-medence emlékei közül a nagybaromlaci stallum, valamint az ádámosi és a miklóstelki mennyezetek sorolhatóak ebbe a csoportba.

Az erdélyi és a lengyelországi mennyezetek tehát igen szoros kapcsolatban állnak egymással. Valószínűnek tartom, hogy a lengyelországiak az erdélyiek előképei lehettek, sőt a formai és stilisztikai hasonlóságok alapján úgy gondolom, hogy az ádámosi és talán a miklóselki mennyezet létrehozásában lengyel mester vagy mesterek is részt vehettek.

Összességében tehát elmondható, hogy az erdélyi kazettás famennyezetek stíluskapcsolat- és előkép-kérdésére egyszerű és egyértelmű válasz nem adható. A mennyezetek előképeinek és stíluspárhuzamainak vizsgálata elég messzire vezet, és a kutatások nyomán egy meglehetősen bonyolult kép rajzolódik ki. Legfőbbképpen a lengyelországi mennyezetek tekinthetőek előképnek, de azok közül más-más emlékek a gogánváraljai és az ádámosi mennyezetek esetében.

⁶³ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 226. o.

⁶⁴ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223. o.

IV. Összegzés

Dolgozatomban, arra igyekeztem rávilágítani, hogy az erdélyi XVI. századi templomi festett faberendezések belső és külső stíluskapcsolatainak vizsgálata mennyire messze vezethet. Úgy gondolom, a leírtak hozzásegíthetnek ezen emlékek mélyebb megismeréséhez. Dolgozatomat ugyanakkor nem tekintem egy lezárt kutatást bemutató tanulmánynak, ugyanis a vizsgálódás tovább folytatható olyan emlékek bevonásával, amelyeket jelen dolgozatomban nem vagy csupán érintőlegesen említettem. A gogánváraljai mennyezet esetében pl. érdemes lenne azt megvizsgálni, hogy a kazetták díszítése milyen viszonyban van a falképekével, pl. a székelydályai templom szentélyének boltozatfestményével vagy a besztercebányai Thurzó-ház „zöld szobájának” kifestésével.

VI. Bibliográfia

ADRIAN, 1990

ADRIAN, Hans Gregor: Die alte Wehrkirche zu Berndorf. In: *Berndorf und Umgebung*. Berndorf, 1990. <http://www.ottoleuer.de/berndorf.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

ALTENBERGER, é. n.

Sz. n.: *Personalități: Oameni de cultură sibieni*. http://www.cultura.sibiu.ro/personalitati/details/thomas_altemberger. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

AMMAN – SACHS, 1568

AMMAN, Jost – SACHS, Hans: *Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs*. Leipzig, Insel Verlag, 1960. (Reprint kiadás egy 1568-as nyomtatványról.) <http://www.fulltable.com/VTs/aoi/a/amman/jam.htm>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

BALASSA, 2010

BALASSA M. Iván: A homoródszentpéteri karzat az 1520-as évekből. In: *Műemlékvédelem*, 54. (2010) 1. sz. 1–9. o.

BALOGH, 1934

BALOGH Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. In: *Magyar művészet*, 10. (1934) 5. sz. 129–158. o.

BALOGH, 1940

BALOGH Jolán: A későgótikus és a renaissance-kor művészete. In: *Magyar művelődéstörténet. II. Magyar renaissance*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor – BALANYI György – MÁLYUSZ Elemér – SZENTPÉTERY Imre – VARJÚ Elemér. Szekszárd, 1991. 509–584. o. (Hasonmás kiadás az 1940-es kötetről.)

BALOGH, 1943

BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance. I.* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943.

BORSOS, 1982

BOROS Judit: Festett famennyezetek és rokonemlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században. In: *Művészettörténeti értesítő*, 31. (1982) 2. sz. 120–134. o.

BARABÁSSY, 2012

BARABÁSSY Sándor: *Egy reneszánsz mecénás főúr a 15–16. századi Erdélyben. Barlabássy Lénárd erdélyi alvajda, székely alispán kora és tevékenysége a dokumentumok tükrében*. H. n., Méry Ratio, 2012.

CODEX, 2014

- Sz. n.: *Codex Altemberger. Uimitorul manuscris medieval al saşilor din Sibiu – Exponatul lunii noiembrie*. 2014. november 10. <http://www.mnir.ro/index.php/codex-altemberger-uimitorul-manuscris-medieval-al-sasilor-din-sibiu-exponatul-lunii-noiembrie/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)
- CZAGÁNY, 1982
- CZAGÁNY Lajos: *Bútorasztalos és díszítő munkák*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1982³.
- CSOMA, 1913
- CSOMA József: *A magyar heraldika korszakai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.
- ELEK, 1925
- DIÓS, é. n.
- DIÓS István: Mihály. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. Bővített változat. <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mih%C3%A1ly.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)
- ELEK Artúr: A Nemzeti Múzeum újra elrendezett régiségtára. In: *Magyar művészet*, 1. (1925) 5. sz. 244–253. o.
- ENDRŐDI, é. n.
- ENDRŐDI Gábor: *A Mátyás- és a Jagelló-kor művészete. A budai királyi palota építkezései*. http://arthist.elte.hu/show.php?id=o_12131_muv280&doc=pr02. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)
- ENTZ, 1944
- ENTZ Géza: Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában. In: *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti, Művészeti és Néprajzi Tárából*, 4. (1944) 1–2. sz. 111–119. o.
- ENTZ, 1996
- ENTZ Géza: *Erdély építésze a XIV–XVI. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.
- FIREA, 2008
- FIREA, Ciprian: O piesă de excepție a patrimoniului apulens: retablul din Sebeș. In: *Patrimonium Apulense*, VII–VIII. (2008). 289–306. o.
- FOLLANSBEE, 2009.A
- FOLLANSBEE, Peter: *Another Workbench Illustration*. 2009. április 25. <https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/25/another-workbench-illustration/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)
- FOLLANSBEE, 2009.B

- FOLLANSBEE, Peter: *German Wooden Square*. 2009. április 28. <https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/28/german-wooden-square/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)
- FORSTER I., 1905
Magyarország műemlékei. I. Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Nyomdája, 1905.
- FORSTER II., 1906
Magyarország műemlékei. II. Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Nyomdája, 1906.
- FORSTER III., 1913
 Sz. n.: A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In: *Magyarország műemlékei. III.* Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, a Franklin-Társulat Nyomdája, 1913. 221–300. o. (222., 232. o.)
- HALMOS, 2009
 HALMOS Balázs: A gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnája. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: KOVÁCS Tibor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 368–389. o.
- HORN, 2009
 HORN Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, Balassi Kiadó – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009.
- HORVÁTH, 1909
 HORVÁTH Sándor: Bátaszéki Bornemissza János és Széky Máté címeres nemeslevele 1555-ből. (Címerrajzzal.) *Turul*, 27. (1909). 175–177. o.
- KARCZAG – SZABÓ, 2012
 KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, kastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2012².
- KAVALER, 2011
 KAVALER, Ethan Matt: Nature and the Chapel Vaults at Ingolstadt: Structuralist and Other Perspectives. In: *The Art Bulletin*, 87. (2005) 2. sz. 230–248. o.
- KAVALER, 2011
 KAVALER, Ethan Matt: The Late Gothic German Vault and the Creation of Sacred Space. In: *Spatial Practices. Medieval / Modern*. Szerk.: STOCK, Markus – VÖHRINGEN, Nicola. Göttingen, V&R Unipress, 2014.

KELEMEN, 1898

KELEMEN Lajos: Három erdélyi mennyezet-festésről. In: *Erdélyi Múzeum*, 15. (1898) 10. sz. 606–614. o.

KELEMEN, 1918

KELEMEN Lajos: Az ádámosi mennyezet és szentélyszék. In: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 8. (1918). 233–237. o. (Lád még: KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 38–40. o.)

KELEMEN, 1926.A

KELEMEN Lajos: Ádámos és régi emlékei. In: *Művészettörténeti tanulmányok. II.* Bukarest, 1984. 168–170. o. (Első publikálás: *Magyar nép*, 6. (1926) 37. 449–451. o.)

KELEMEN, 1926.B

KELEMEN Lajos: Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából. In: *Pásztortűz*, 12. (1925) 17. sz. 399–401. o.

KELEMEN, 1927

KELEMEN Lajos: A vistai református templom és belső díszítményei. In: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 88–99. o. (Első megjelenés: 1927.)

KELEMEN, 1928.A

KELEMEN Lajos: A [gógánváraljai](#) mennyezetfestmény készítője és kora. In: *Erdélyi irodalmi szemle*, 5. (1928) 1. sz. 13–20. o.

KELEMEN, 1928.B

KELEMEN Lajos: Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig. In: *Művészeti Szalon*, 3. (1928) 6–7. sz.

KELEMEN, 1945

KELEMEN Lajos: Erdélyi magyar templomi karzat és mennyezetfestmények a XVII. századból. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. 1944.* Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai és Műintézet R. T., 1945. 156–225. o.

KELEMEN, 1977 és 1982

KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I–II.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977–1982.

KEMÉNY, 1843

KEMÉNY József: *Erdély pecsétjei. II. Törvényhatósági, egyesületi pecsétek.* 1843. In: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kézirattár. (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Secția de Manuscrise.) Kemény, Josephus: *Diplomatarii Transsilvanici Appendix*, kézirat másolatgyűjtemény. Ms KJ 413/II.

KERTESZ, 2003

KERTESZ, Andrei: *Pictura germanilor din Sudul Transilvaniei până la 1800. PhD diss.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1998.

KOVÁCS, 2003

KOVÁCS Zsolt: *Az ádámosi unitárius templom. Művészettörténeti tanulmány.* Kolozsvár, 2003. (A szerző publikálatlan, kéziratban maradt tanulmánya.)

LÁNGI – MIHÁLY I., 2002

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések. I.* Budapest, Állami Műemléki és restaurálási Központ – Méry Ratio Kiadó, é. n. [2002].

LÁNGI – MIHÁLY III., 2006

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések. III.* Budapest, Állami Műemléki és restaurálási Központ – Méry Ratio Kiadó, 2006.

LELKES, 2011

LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* H. n. [Budapest], Argumentum Kiadó, 2011.

LESTYÁN, 2000

LESTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai.* Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 2000².
<http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/index.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

LÖVEI, é. n.

LÖVEI Pál: Bambergi lovas. In: *Magyar Katolikus Lexikon.* Bővített változat.
<http://lexikon.katolikus.hu/B/bambergi%20lovas.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

LUKINICH, 1928

LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest, Athenaeum R.T., [1928].

MARIJN, 2013.

MARIJN: *Woodworkers guild chests.* 2013. április 9.
<http://thomasguild.blogspot.hu/2013/04/woodworkers-guild-chests.html?showComment=1420293053259#c665204327772724570>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MÉLTÓSÁGOK, é. n.

Sz. n.: Bárói méltóságok (1500–1700). In: BENDA Borbála – HORN Ildikó – KOLTAI András – PÉTER Katalin: *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században.*
<http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987

MIKÓ Árpád – SZENTKIRÁLYI Miklós: Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). In: *Művészettörténeti értesítő*, 36. (1987) 1–4. sz. 86–118. o.

MIKLÓSTELKE, é. n.

Sz. n.: *Fortified Churches. Cloasterf – Miklóstelke*.
http://www.erodtemplomok.ro/locations/cloasterf_-_miki&243stelke/248/. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MNG, é. n.

Sz. n.: Magyar Nemzeti Galéria. A múzeum története. <http://www.mng.hu/muzeum>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MOLNÁR, 2012

MOLNÁR Béla [= MALMOS Balázs]: *A székelydályai református templom szentélyének boltozatfestése*. Budapest, 2012. <http://latogato.blogspot.hu/2012/05/szekelydalya.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

NAGY X., 1863

NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. Budapest, Ráth Mór, 1863.

PALLAS, 1893–1897

Pallas Nagy Lexikona. 1893–1897. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

POP

POP, Răzvan: *Thomas Altenberger – 10 mari sibieni*. 2010. június 18.
<http://www.razvanpop.ro/blog/2010/06/18/10-mari-sibieni-thomas-altemberger/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SÁNDOR, 1999

SÁNDOR Attila: A magyarsárosi régi templom. In: *Keresztény magvető*, 105. (1999) 1–2. sz. 43–50. o.

SELMECZI KOVÁCS, é. n.

SELMECZI KOVÁCS Attila: *Magyar Néprajzi Múzeum. A múzeum története*.
<http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=21>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SIEBMACHER, 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk.: Bajničić, Ivan – Bárczay Oszkár – Csergheő Géza – NAGY, Iván. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft. (Arcanum CD)

SIEBMACHER IV/15/2., 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/15. Der ungarische Adel. Textband 2. Összeállította: VON CSERGHEÖ, Géza. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1893.

SIEBMACHER IV/12/4., 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/15. Der ungarische Adel. Tafeln 4. Rába–Z. Összeállította: VON CSERGHEÖ, Géza. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1893.

SIEBMACHER IV/12., 1898

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/12. Der Adel von Siebenbürgen. Összeállította: VON BÁRCZAY, Oscar – VON CSERGHEÖ, Géza – REICHENAUER VON REICHENAU, Constantin. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1898.

SIMÉN, 1981

SIMÉN Domokos: Az ádamosi templom emlékei. In: *Keresztény Magvető*, 87. (1981) 4. sz. 220–223. o.

SZABÓ I–II., 2003

SZABÓ M. Attila: *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. I–II. (A–O; P–Z). Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2003.*

SZÁDECZKY, 1898

SZ[ÁDECZKY] L[ajos]: Művészettörténeti tanulmányút. In: *Erdélyi Múzeum*, 15. (1898) 10. sz. 614–616. o.

SZAKMAI SZÓTÁR, é. n.

Sz. n.: *Értelmező magyar –német szószeret. Német – magyar szakmai szótár.* http://issuu.com/sanyimester/docs/ertelmezo_szoszedet. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SZENTGYÖRGYI, é. n.

SZEKERES, 2011.A

SZEKERES Attila István: A székely címer. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók.* Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsának Műemlékvédelmi Közszerolata – Hargita Megye Hagyományörzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Népe Kiadó, 2011. 15–28., 221–227. o.

SZEKERES, 2011.B

SZEKERES Attila István: A székelydályai református templom címerei. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók*. Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsának Műemlékvédelmi Közszolgálat – Hargita Megye Hagyományőrzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Népe Kiadó, 2011. 29–38., 228–233. o.

SZENTGYÖRGYI Edit: *Festett famennyezet Gogánváraljáról*.
<http://www.ace.hu/tudvil/szentgah.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

TOMBOR, 1967

TOMBOR Ilona: *Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században*. Budapest, 1967. 79–90. o.

TOMBOR, 1968

TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

VARJÚ, 1916

VARJÚ Elemér: A régiségtár gótikus szobája. In: *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 1. (1916) 1. sz. 20–38. o.

VARJÚ, 1929

VARJÚ Elemér: *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1929.

VOIT, 1942

VOIT Pál: Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára*. Szerk. n. Budapest, 1942. 111–138. o.

W. KOVÁCS, 2004

W. KOVÁCS András: A cegei Wass család a középkorban. In *Erdélyi Múzeum*, 66. (2004) 1–2. sz. 1–40. o.

WOLFF, 1967

WOLFF, Barbara: Einige Probleme der bemalten Holzdecker in Polen in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13. (1967) 4. sz. 243–256. o.

WOLFF-ŁOŻIŃSKA, 1971

WOLFF-ŁOŻIŃSKA, Barbara: *Malowidła stropów polskich I połowy XVI w. Dekoracje roślinne i kasetonowe*. Warszawa, 1971.